

BACCHUS ÉS AZ ISKOLADRÁMA HEGYALJÁN

JÁNOS ISTVÁN

Az Európa-szerte meggyökeresedett poétikai hagyomány már az ókortól kezdve fontos önkifejezési struktúrát teremtett a mitológiai példázatok révén. A középkor allegorizáló szemléletétől sem állt távol az antik mitológiai elemeinek felhasználása, általános érvényű poétikai rendszerre azonban a reneszánsz formálta. A barokk századai már drámai példázatok sorát alkották meg, s a lassan megizmosodó színjátszásában és az iskoladrámák gyakorlatában is megtalálta a helyét, s a konvencionális egyházi vagy biblikus példázatok mellett a mitológiai példázatok, allegóriák egyre terebélyesedő gyakorlata alakítja a művelődés, az irodalom és a kultúra legkülönbébb szektorait.

A mítosztörténetek és alakok elsősorban természetesen morális példázatként funkcionálnak mind a protestáns, mind pedig a katolikus oktatási intézmények színjátszásának gyakorlatában, hiszen ez illeszkedik bele legjobban az iskolai oktatási célok közé, emellett azonban számolnunk kell az antropológiai példázatok, valamint számos esetben a társadalmi és politikai exemplumok egész sorával is. A mitológiai témák elsősorban a jezsuita színjátszás gyakorlatában voltak népszerűek, s ott is főként a latin nyelvű iskoladrámákban, ám nem ritkák a pálosok vagy a ferencesek praxisában sem. A hagyományos poétikai funkciók és a didaktikus célok mellett a mitologizálás új színpadi paradigmák felé is mutat, számos esetben (mint pl. a pálos ferences vagy minorita színjátszásban) összekapcsolódik a népivel, s így már a magyar színjátszás számos későbbi tendenciáját előlegezi, de van arra is példa, hogy komplett magyar politikai parabola vagy teológiai traktátus bontakozik ki mitológiai térben a nézők színe előtt. A hazai oktatási intézmények színpadán olyannyira anyanyelvűvé vált a mitológia a századok folyamán, hogy rangját megőrizte egészen a 19. század elejéig.

Jellemző és egyik legegyszerűbb példája ennek a mitologizáló gyakorlatnak a középkor óta virágzó certamenek műfajában Thetis és Lyaeus égi pöre. A vetélkedés (másként: *altercatio*, *conflictus*, *disputatio*) 18. századig tartó műfaji prosperációja alatt számos közkedvelt tárgyat mondhatott magáénak. Így az élet és halál, a test és lélek, az igazság és hamisság, az egyes italfajták, mint pl. a bor és a víz, stb. versengenek egymással rendesen az isteni személy (aki néző és bíró egy személyben) ítélőszéke előtt. A certamen szorosabban vett iskolás műfaj, hiszen a dialektika módszerének alapelemeit gyakorolhatták előadása folyamán a diákok, s emellett kiválóan beilleszkedett a később kibontakozó iskolai színjátszás alpműfajai közé, mely az alsóbb osztályok számára nyújtott viszonylag könnyen megvalósítható színjátszási lehetőséget.

Különösen népszerűnek mondható a Bor és a Víz, klasszikus mitológiai néven Thetis és Lyaeus vetélkedését előadó certamen, mely az iskolai színjátszás magyarországi hagyományaiban is jelentékeny szerepet játszott.¹ A téma számos változata mellett a legnagyobb népszerűsége azok a dialógusok tettek szert, melyeket a hagyomány az

¹ János I., 1993. 81–86. A kérdéskör fontosabb szakirodalmát l. ott.

angol goliardikus költészet legendás alakjának, Walter Mapes-nak (Map) tulajdonított. A *Goliae dialogus inter aquam et vinum* címen hagyományozódott szöveg alapján létrejött számtalan latin variáns, parafrázis és fordítás éppen úgy szolgálta az iskolás retorikai oktatás és színjátszás céljait, mint az olvasás vagy a társasági időöltés gyönyörűségét. Az előbbinek egyik legszebb darabja az az 1793 körül Losoncon, az ottani református iskolában előadott Thetis és Lyaeus című iskoladráma, míg az utóbbiról nem csupán az RMKT 9. kötetében közzétett két 17. századi vers tanúskodik, hanem a rákövetkező kétszáz év költői termésének számos darabja is. Így pl. Baróti Szabó Dávid *Thétis és Bakhus: avagy A Víz és Bor között támadt Pör* c. költeménye ugyancsak a középkori goliárdverset travesztálja, s a téma örökzöld voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy hasonló certameneket még a 19. század első felében is műveltek. A dramatikus és epiko-lírai formák iskolai változatai mellett nem kevésbé fontos a műfaj történetében az a néphagyomány, melyben pl. a farsangi és böjti ételek küzdelme mellett szintén jelen van a Bor és Víz vetélkedésének motívuma, mint ahogy az iskolai színjátszásba is beszívórognak folklorisztikus elemek. Erre nézve igen jó példa az 1765-ben *Sátor-Alla-Ujhel mező Városában* előadott *Bakhus* c. pálos iskoladráma, mely egyszerre farsangi bohózat és antik mitológiai paródia, míg a farsangi és böjti ételek vetélkedésére nézve két 17. századi példa is rendelkezésünkre áll: a *Bakhusnak véltlen rabsága idejének legjobb korában* c. közköltészeti alkotás, valamint Gyöngyösi István szellemes költeménye a *Márs és Bacchus egymással való viaskodása*.

A bor és a víz vetélkedésének magyar nyelvű fordításai és parafrázisai mellett a *Goliae dialogus* szövegének sok latin variánsa is közkezen forgott. Ezek szövege általában rövidebb az autentikusnak tekintett Wright-féle kiadás textusánál, s ahogy azt Varga Imre meggyőzően dokumentálta, az eredeti 41 helyett általában 30–32 strófát tartalmaznak.²

Ugyancsak Varga Imre közölte a Thetis és Lyaeus c. iskoladráma 1747-ben Losoncon előadott latin szövegét, amely eddig egyetlen bizonyítékunk volt a latin dialógus előadására.³

Az általunk felfedezett újabb variáns azonban mintegy nyolc évvel korábbi, 1739. évi előadásról tudósít.⁴ A certamen szövege meglepetésszerűen bukkant elő egy dekretumokat, oklevélmásolatokat, helytartótanácsi leiratokat stb. tartalmazó 18. századi vegyes kolligátumból, az előadásra utaló pontos dátummal: *In scenam Anno 1739. bonis amicis oblata*. A jó barátok által 1739-ben bemutatott dialógusnak azonban nem ismerjük a helyét, erre nézve sajnos semmiféle utalás nincs a kéziratban. Analógiás alapon azonban megkockáztatható az a hipotézis, hogy ez az előadás mintegy előzménye lehetett az 1747-es bemutatónak, s talán ugyanazon protestáns tanintézményhez kapcsolható, melyben később előadták a magyarított változatot (Losonc, 1793 körül). Ezt látszik erősíteni az a tény is, hogy a certamen szövege – egy-két jelentéktelen szinonima-variánstól illetve tollhibától eltekintve – szinte szó szerint egyezik a Varga Imre által publikált változattal. Éppen úgy 31 strófából áll – s akárcsak a losonci variáns esetében –, a Wright-féle szöveggel szemben mindössze három strófának nincs megfelelője, továbbá strófák a sorrendje is megfelel a losonci előadás strófásorrendjének.

Mindenesetre ez az 1739-ben bemutatott előadás pillanatnyilag a legrégebbi dokumentált színrevitele a Bor és a Víz vitájának, melynek cselekménye meglehetősen summásan összefoglalható: az író egy vendégségben magára maradván az italtól félholtan,

² A dialógus szövegtörténetét összefoglalta Varga Imre: Régi magyar költők tára 9. 715–720.

³ Kiadta Varga I., 1989. 565–572.

⁴ János I., 2001. 87–95. Fontosabb szakirodalmat l. ott.

az illuminatio emelkedett, exstaticus állapotában lelkével a harmadik égbe szárnyal, ahol különös dolgot lát: az ítélő Isten színe előtt mint al- és felperes Thetis és Lyaeus perlekednek egymással. Ezt tudatja az első tizenkét sor, s ami utána következik az nem más, mint szabályos vád- és védőbeszéd a törvényszéki actiók mintájára, ó- és újszövetségi argumentumokkal mindkét részről alaposan megtámogatva. A pro és contra érvek meghallgatása után az isteni fenség a Bor, azaz Lyaeus érveit súlyosabbnak találván néki ítéli a győzelmet, mire az égiek hangos ujjongásra fakadnak, mire az eddig csendesen vizionáló exstaticus is felriad, immáron végérvényesen megerősödve annak tudatában, hogy *a bor mégiscsak előbbrevaló ital a víznél (Quod vinum praestantius aqua sit liquamen)*, s egy Amennel tesz pontot a bor imígyen kiharcolt nagyobb dicsőségére.

A bor az Oltáriszentség misztériumában jelenvaló Krisztus vére, a kenyérral együtt a Fiúisten egyetlen dogmatikailag is hiteles szimbóluma. Ennélfogva a Bor (Lyaeus) győzelmét nem csupán profán népszerűsége, hanem dogmatikai súlya dönti el, ezért találja az isteni felség Lyaeus érveit nyomósabbnak, holott Thetis sem nélkülözi a teológiai argumentumokat. A szakrális funkció és a mitológiai allegória azonban ebben az esetben szerencsésen egybeesett a *szent* és *profán* kiegyensúlyozott szinkretisztikus viszonyában.

Természetesen eme iskolás deklamáció mellett a barokk korban általánossá válnak a mitológiai tárgyú darabok is. Staud Béla bibliográfiája⁵ tanúsíthatja, hogy pl. a jezsuiták latin nyelvű iskoladramái között nagy számú mitológiai téma kerül színpadra, főként latinul ugyan, de a 17. század végén már magyar nyelven is. Témájuk rendkívül széles skálán mozog, akárcsak dramaturgiájuk, megtalálható közöttük az egyszerű deklamációtól az egészen bonyolult dramaturgiájú darabokig szinte minden fokozat, attól függően, hogy milyen osztályok számára készültek. Céljuk kettős: egyrészt elmélyítik a mitológiai ismereteket (és mellettük a történeteket is),⁶ másrészt pedig az egyes mítoszalakok és történetek bizonyos morális és eszmei értékek paraboláivá válnak, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Ugyanakkor a barokk reprezentációra törekvő színpadtechnikája lassanként kialakítja a látványos díszleteket, melyek grandiózus érzéki benyomásokkal ábrázolják a földi és transzcendentális lét valamennyi félelmetes dimenzióját – mitológiai allegória formájában: feltárul a Tartarosz a maga alvilági szörnyeivel éppen úgy, mint az Olympos világa, vagy az élveteg földi lét. Mindehhez a görög mitológia egyes alakjainak szinkretisztikus ábrázolása társul, így a mitológiai látványosság egy szinten helyezkedik el a keresztény értékrenddei. A *theatrum mundi*, a világszínház képzetköre tárul fel a mitológia által kitágított keretek között. Így válik immár a barokkban a színpad profán oltárrá, az oltár pedig szent színpaddá, az élet színházzá, a színház pedig a való élet színterévé, a *theatrum*-képzet pedig szerteágazóan átfonja a művészet és az élet egész területét. „*Ollyan ez az élet mint az Comoedia, / Mely Comoediának világszínház Theátruma. / Sok féle Scenáknak ember az Actora...*”⁷ – summázza a világszínház-eszme kör lényegét egy 18. századi egri iskoladrama argumentuma. A színpad valóságillúzióját nem csupán az étellel való hasonlóság (mimézis, imitáció) biztosítja, hanem a játék ennél lényegesen magasabb rendű dimenziója. Ezáltal mosódhatnak egybe hajdan jól elkülönült műnemek határmezsgyéi, mint amilyen pl. a líra és a dráma, jóllehet ezeket a poétikák még hagyományos módon tárgyalják, a költészet a textust egyre inkább a teátrális, a színpadszerűség követelményeihez igazítja, amiként a mitológikus alkalmazása

⁵ Staud G., 1988.

⁶ Varga I.–Pintér Márta Zs., 2000.

⁷ Hopp L., 1997. 15.

nagyobb teret nyit a dráma lírai elemekkel való dúsítására. Az antik költészet imitációja jelenik meg a drámai deklamációkban, amiként pl. a barokk mitológiai tankönyvek is igyekeznek kiaknázni előadásmódjukban az egyes témákban rejlő teátrális lehetőségeket. Ebből a szempontból példaértékű a jezsuita Franciscus Pomeius Magyarországon is sok kiadást megért munkája, melyet kivétel nélkül szinte minden tanintézetben használtak, a *Pantheum Mythicum*,⁸ melynek inspiratív hatása lehetett az iskoladráma-írás gyakorlatára is.

A mitológiai térben a tragikus minőségek (pl. Dido és Aeneas története) mellett bőségesen találkozunk profán vígjátékokkal, például istenparódiákkal, melyek azonban csak részben azonosak a klasszikus mintáikkal (gondolunk itt Lukianos vagy Arisztophanész paródiáira), mivel magukba olvasztják a népi, vulgáris elemek egész sorát is, s itt is fellelhetjük a pogány és profán témán belül a keresztény elemeket is, így neveltség tárgyává válhat a mitológiai szereplő mellett a barokk vallási ceremónia, vagy liturgikus ének is. Így pl. egy 18. századi, Bacchusról szóló pálos komédia, melyet Sátoraljaújhelyben mutattak be 1765-ben, egy közismert nagybőjti ének (*Keresztények sírjátok*) komikus travesztiajával kezdődik.⁹ Ez a darab egyébként modellértékű példája annak, miként válik lassanként a klasszikus tematika népi bohózzattá, melyben már felsejlik az a bormitológia, melyet főként a tudós jezsuita neolatin irodalom alakított ki Tokaj-Hegyalján néhány évtizeddel ezelőtt. Jelese Marotti Imre, Timon Sámuel, de ezen a lokális Bacchus mitológián munkálkodik Gvadányi József¹⁰ vagy Csokonai,¹¹ és teret kap a népi Bacchus-kultusz is, melynek nyomai mindmáig megőrződtek a szüreti folklórban. Úgy tűnik, hogy ezen antikizáló bormitológia kialakításában meghatározó szerepet játszott a 18. századi neolatin költői törekvések nem egy szép példája. A kassai jezsuita egyetem tanára volt Marotti Imre, akinek 1728-ban Kassán megjelent posthumus eposza¹² nem kevesebbre vállalkozik, minthogy megénekelje Bacchus Hegyalján vett diadalmát, miképpen válik e tájegységből Magyarország legkiválóbb borvidéke.¹³ S midőn Bacchus saját képére formálta a vidéket, diadalittasan felmegy az égbe, s büszkén mutatja be Jupiternek a hegyaljai nektárt, aki miután megízlelte, máris parancsba adja, hogy az Olymposon ezután már csak magyar bort szabad inni. Hasonló lelkesedéssel szól a hegyaljai Bacchus atyáról Timon Sámuel, aki egy ideig szintén a kassai egyetem tanára volt, s fontos Tisza-monográfiájában¹⁴ szükségesnek tartja, hogy egy epigrammaciklussal adózzon Bacchusnak és a hegyaljai borok dicsőségének.¹⁵ Timon már a Marotti által

⁸ *Pantheum Mythicum seu Fabulosa Deorum Historia*. Ez a jezsuita munka Sárospatakon a Református Kollégium Nagykönyvtárában jelenleg is öt különböző kiadásban van meg.

⁹ Varga I., (sajtó alá rendezte) 1990. 106–107.

¹⁰ E vidéken vagyon Bakhus Hauptkvártélyá,

Tokaj Város az, melyben áll kastélja. *Balassa I.*, 1990. 410.

¹¹ Csokonai hegyaljai kapcsolatairól l. *Kilián I.*, 2001.

¹² *Metamorphoses Seu natales Poetici Submontanarum Superioris Hungariae Urbium ac Vinearum*

Szőrényi L., 1993. 87–93.

¹⁴ *Tibisci Ungariae Fluvii Notio, Vagique ex parte. Cassoviae, 1735.*

¹⁵ *Timon i.* m. 89–92. *János I.*, 2000/4. 483–488. Timon pl. így adja elő Bacchus Tokajban való meglepedésének történetét:

A TOKAJI BORRÓL

Bacchus a föld kerekén amidőn épp körbetekintett,

Merre találná meg legjobb óborait,

Végre szemét híres tájára vetette Tokajnak,

S szent oltárainál látta az áldozatot.

Ámul, mert a vidék hideg északi pólus alatt áll,

Bőviben adja a föld mégis a jó borokat.

bortermővé változtatott Hegyaljára tekint, s Bacchusa pedig már *pater Tokaiinus, tokaji atya*, kinek helyi kultuszára már bevezető epigrammájában is utal.

Mindmáig ismertek pl. Hegyalján népi *Baksus* (Bacchus)-ábrázolások: hordón ülő, huszáruhába öltözött figura, egyik kezében pohárral, a másikban lopótökkel, melyet a szüreti felvonulás idején végighordoznak a menetben, sőt dramatikus funkciót is kap, szimbolikusan ő áll az ünnep középpontjában, mint valami profán oltár.¹⁶ Az ünnep folyamán rigmusokat, köszöntőket mondanak neki. Mégis, ezt a darabot nem szüretkor, hanem farsang idején adták elő, mikor is a keresztény egyház is engedékenyebb, s a középkor óta tolerálja Bacchus féktelenkedéseit, ugyanakkor eme darabok előadásával inteni is kívánták a szerzetesek diákjaikat a féktelen kicsapongások veszedelmeire, s talán nem lehetetlen, hogy ezen farsangi Bacchus-előadások valamely emlékképe lapang a hegyaljai népi Bacchus-hagyományban, melynek eredete máig sem megnyugtatóan tisztázott.¹⁷ Máskülönben a farsangi előadások alkalmával igen kedveltek voltak a Bacchus-darabok latin és olykor magyar nyelvű előadásai. A jezsuiták számos tanintézetében tudunk ilyen című farsangi komédiáról. Példának okáért a pataki jezsuita iskola 1663-tól kezdve minden évben bemutat egy-két darabot a *Commedia Bacchanalistica* műfajában, s a sokszor ismételt hagyományos Bacchus-tematika mellett a 18. századtól egyre inkább a magyar nyelvű farsangi komédiát részesítik előnyben a mitológiai témával szemben (*Nincs semmi hamisb mint a pénzt szeretni*, 1705, *Kincs kapáló* 1767, *Tök mag filko* 1768). A mitológiai tematika ebben az esetben az iskoladráma profanizálódását is segítette, a népi komédia felé irányította e műfajt. Figyelemre méltó, hogy a pataki jezsuitáknál jóval gyakrabban fordul elő a Bacchus-téma, mint a rend másutt lévő tanintézeteiben, a 18. századra pedig már a sárospataki Református Kollégiumban is felbukkan egy Bacchus-darab, mégpedig a jól ismert bor és víz certamenjének némileg továbbfejlesztett változata, a *Neptunus és Bacchus vetélkedése*, bemutatták 1792 körül.¹⁸ Ebben ugyan a Bíró, miután meghallgatta a Mercurius által összehívott vásári nép vélekedését, Neptunusnak ítéli a pálmát, mégis tagadhatatlan, hogy a dráma terét Bacchus uralja, hiszen a nép szimpátiája nagyjából véle van, még ha morális okokból negatív tulajdonságai kapnak is hangot. A teológiai argumentáció teljesen eltűnik, a helyét átveszi a népművelő szándék: Bacchus részegeskedésre ösztönzi a népet, romlottságot eredményez, bár társadalmi presztízse kétségtelenül nagyobb, mint Neptunusé. A deklamáció feloldódik a népi és a diákos humor vegyülékében, mikor a különféle társadalmi típusok szólnak Bacchus és Neptunus mellett vagy ellenében. Itt az az érdekesség a certamen fentebb érintett ösformájával szemben, hogy a pereskedő felek nem személyesen és főként nem e bibliából véve adják elő argumentumaikat, hanem egyes társadalmi típusok (pl. deák, rétor, asztrológus, a muzsik, a zsidó, piaci vénasszonyok, az öregember, a kisgyerek, szép menyecskék stb. személyes véleménye képezi a pör argumentációs bázisát.

*Szarvas hegy tetejéről körbetekinti a völgyet,
Mád mit is ad, s Tarcal, és mit a zombori föld.
Látja saját adományaiban dúskálni Hegyalját,
Szólott ily szavakat lelkesen ajkaival:
Champagnát s Chioست gondoztam századokon át,
Trónusomat mégis, íme, Tokajba teszem!*
(János István fordítása)

¹⁶ Balassa i. m. 410–413. Ennek egyik legrégebbi dokumentuma egy Mádról származó köszöbor a Tokaji Múzeumban.

¹⁷ Többen német hagyományra vezetik vissza a hegyaljai Bacchus-kultuszt R. Weinhold 1975. nyomán pl. Balassa i. m. 412., Ujváry Z., 1975. 70–92.

¹⁸ Varga i. m. 1989. 1373–1400.

Jupiter sorra kérdez mindenkit, akit Mercurius színe elé idéz. A Rétor pl. ékes oratóióban védelmezi Bacchus adományát. Hadd idézzem, már csak a genius loci okán is:

„Tisztesség s becsület minden oratoroknak s magamnak is, de mindeneknek elmét sok Muszka mért földekkkel felül múló ész: Látok abba a Sima nyelvű fülbe mászóba, a ki a bőrt így dítsérte meg: Vinum acuit ingenium, az elmét élesíti a Bór; melly meg betsúlhetetlen hasznú légyen a Bór, mert valami képen a, ha már a tűzet elevenségében meg tartya, ugy a Bór a gyomor természeti melegségének taplalója, az inak lankad-sagaanak ell üzője és az elme köszörűje és Sleifere. Az alacson földön folydogáló és a bór termő fell huzakodott hegyekre fel nem mászható szintelen víz pedig ezekkel elenkező dolgoknak szerzője. Tudtak ezt nyilván a bárdolatlan Persak is, kik midőn valamely nagy dologhoz akartak kezdeni, igen okóssán leg előszer is a Palaczkokhoz nyúlták. Tudta ezt a Görög Vers szerzőknek üstökes csillaga, Homerús, a ki minden reggel a jó finúm Bórból fell hörpentet egy pintes üvegel. Tudta Ennius is és ama Erkölcsüket formáló hómó, a bölts Cato. De még Horatius is a Bórt nem híjába dítséri, mert attúl melegéttetett a Vers írásra véri. Ha pedig ezeknél is több tánút kívántok, tehát jarjatok ell a Korcsmákat, és fogjatok tapasztalni, mint ell vagyynak kopva az ajtó kűszöbjeik, melly simák a Boros kacsóknak széleik, s melly nehezen tartják a rovássókat a fogasoknak szegiek. Mellyekből ugy ki tetszik, mint vás hegy a Sákbul, hogy a Bór a víznél sokkal betsesebb.”¹⁹ E retorizált bor-apológia mellett a hegyaljai kisváros hétköz-napi életének megannyi nyelvileg jól jellemzett zsánerfigurája tölti meg élettel a mitológia keretszínét. Például Itzig, a zsidó kocsmáros szerint:

*Felsőb mintég a jó étes hegyallyai,
A mellyet nem hozták Khanaán halmái.*
(391–392)

– Ám rögtön leleplezi bormérő csalafintaságát is:
*Csak akkor szorulok a fizre, ha mérekh
Phort, azután fizet, én érthe pénzt kérek.*

*Te másszor, Neptúné, nem kell az ithalod,
Keserű hasamnak, csak tarcsa asztalod.*
(395–398)

Utóbb egy komikus szcénában Bacchus a poroszlókkal megbotoztatja Itzigit a bor vezetéséért, sőt kilátásba helyezi, ha tovább folytatja gonosz mesterkedését, még a szakállát is lemetélteti. Ám az argumentumok folytatódnak a részeges vénasszonyok tanúságtételeivel, kik szerint:

*Mi jobb izű vallyon a jó borocskánál?
Mi becsesebb edény a boros kantánál?
Nincs jobb perspectiva a szívó lopónál,
Sem jobb ülő szátva a tele hordónál.*
(451–454)

*Mihelyt vizet iszom gyomrom háborodik,
Lábama Bodroktól ing és tántorodik;
A ki vizet iszik, mind el nyomorodik,*

¹⁹ Uo. 1384–1385.

*Ha lakziba van is szíve szomorodik
A vén tarisznyákat az ital táplálja,
Suska komám okos, hogy ő nem sajnálja
Magától, hasznait hiszi és próbálja,
Tudja, miként fekszik a bornyúné tálja.
(475–482)*

Bármelyik részletét is idézhetnénk a darabnak, mindegyik szellemes, nyelvi telitalát, idézett példánk nem is olyan távoli rokonságot tart a népi vénasszonycsúfolókkal, mint ahogy a borkedvelő leányok alakja is ismerős mind régi irodalmunkból, mind pedig a népi kultúrából:

*Hogy a gyenge Szűzek jó bort nem innának,
Tudom, hogy égy hétre nyár fákká válnának.
Ha nem válnánakis, Férjet nem kapnának,
A dühött pártában holtig maradnának.*

*Lennének sápattak, rútak, halaványok,
Kik most pirosak. Mint Parusi márványok;
Nem kapnának rajtok senkik csak cigányok,
Azért én a borért pénzt örömetst hányok.*

*Nem kell úgy magamat festeni, kendőzni,
Nem kell pirosítót rózsza vízben főzni,
Szép vagyok, szép lészek, mert jó borocskával
Élek, elég egy nap nyolcz palaczkocskával.
(185–196)*

Ám a józan ellenpélda szerint „mely igen rút az ittas szüzecke” (208), aki a borital miatt esett gyalázatba. A bölcs mértékletesség elvét az egyik forrásban a darab végén Jupiter mondja ki:

*Jó a Bór, a víz is, de mértékletessen
Kell innya mint kettőt, hogy el ne temessen.
A sók Bóritaltúl az ágy velő kábúl,
Az ész is a főbe (ha ott van) el csábúl.
A vizis, ha sokát iszól, erőtlénít,
De még így is, mint a bór, úgy meg nem szégyenít.²⁰*

A fenti komédia mellett számos más mitológiai tárgyú darabot is bemutattak a pataki kollégium szcénáján. Így Szakmári paksi Sámuel *Pandora*, valamint *Prosperina* című iskoladrámáját, s ugyancsak tőle egy Hyppolytoszról szóló darabot *Elvádolt ártatlanság* címen, mindhármát 1773-ban, Ákáb István Dido és Aeneas történetét viszi színre (*Dido királynénak Aeneasszal esett története*) 1784-ben, s a sort még lehetne folytatni. A tizennégy bizonyítottan pataki provenienciájú darab fele kimondottan mitológiai témájú, de a többire is jelentős hatást gyakorolt ez a drámai tradíció.

Nem kevésbé figyelemre méltó témánk szempontjából a Kilián István által elemzett két kantai istenparódia.²¹ Az 1732 előtt született *Hilaria Deorum de Salacone*

²⁰ Uo. 1396.

sartorculo exhibita ismeretlen szerzője párhuzamot von az Olympos és a földi világ között, s nem csak az antik isteneket teszi nevetségessé, hanem az úrhatnámsságot, és azt az elbizakodottságot is, amelyért is végül az egekbe emelt Salacon, az istenülésről ábrándozó szabóinas megbűnhődik. 1773-ban mutatták be a másik kantai minorita komédiát, *Az Erdélyországban való borszükéről*,²² mely az Erdélyben támadt nagy borínséget panaszolja fel komikus-parodisztikus mitológiai történet formájában, latin–magyar dikciókat váltogató szendvicsnyelven. Pluto, az alvilág ura azt firtatja, miért érkeznek mostanság olyan kevesen a pokolba, s Charont szeretné felküldeni a földre, hogy megtudakolja okát. Charon megrettenve szabadkozik, hivatkozik vénségére, meg arra, hogy: „nem szoktam, Uram, Pluto, gyalog járni, mivel tellyes életemben hajos mester voltam, azon kivülis már szekeremnek kereki igen rosszak...” (206–208). Végül is Pluto szolgálja, Pikuli kapja meg a feladatot, többek között azért is, mert ő jeles „lingvista” azaz latinul tud és „Nemetülis alkalmasint henderget, amely most a világon igen szükséges.” (213–214) Pikuli először megretten a küldetéstől (jaj jaj, quam mihi dura via est! – jajdul fel (224), ám végül engedvén a parancsnak megkezdí küldetését a földi régióban. Itt találkozik két zsánerfigurával, Potanderrel és Edanderrel (Nagyevő és Nagyivó). Ebben a részben bőségesen él a szerző a nyelvi paródia adta lehetőségekkel, éppen úgy, mint a morális didaxissal olyan allegórikus figurák által, mint pl. Epulo (lakomarendező), Uxor Epuloris (a felesége), Ebrietas, Venus valamint ezen bűn-allegóriák ellenpontjaként Angelus Custos, az őrangyal. Az is kiderül, miért kerül oly kevés lélek Pluto birodalmába, Potander nagy siránkozással elpanaszolja, hogy:

*Mert miolta Bacchus pokol mélységében
El vitetet töllünk Pluto tömleczében,
Igen kevés bor jőt Urunk pinczéjében,
Kiki nagy kárt vallott maga szöllejében.*

*Mert mivel az idén igen kevés bor let,
Ez a bálozásban nagy tsonkulást ejtet.
A bor szükség pedig országba miért let?
Ezért hogy Közüllünk Bacchus el vitetet.
(604–611)*

.....
*A Pálinka főzés azért nem folytatik,
Meg tiltatván, azért nem gyakoroltatik,
Ezért a részegség nem igen láttatik,
Mert kételenségből soktol el hagyatik
(620–624)*

Pikuli átérezvén a gond súlyát, ígéretet tesz Potandernek és Edandernek, hogy visszaküldi Bacchust az alvilágból, ám előbb egy szerződést írat velük, hogy – akárcsak Faust Mefisztónak – lelküket Plutora testálják. Az imígyen ratifikált szerződés kettős haszna, hogy hőseink tovább tobzódnak, egészen az örök kárhozatig, valamint Pikuli respektusa is jelentősen megnövekszik alvilági főnöke szemében. A morális szentenciát az Angelus Custos mondja ki, intvén mindenkit a jámbor életre. A darab mitológiai keretében kibontakozó moralitásjelleg mellett az írói koncepcióban érezhetően helyet kap a

²¹ Kilián I., 1992. 121–126.

²² Sajtó alá rendezte: Kilián I., 1989. 381–436.

társadalmi bohózat igénye is,²³ mely nem csupán a minoriták gyakorlatában játszik fontos szerepet,²⁴ hanem a 18. század folyamán a mitologizáló gyakorlat keretei között kibontakozva majd abból önállósulva általános tendenciaként jelenik meg mind a protestáns, mind pedig a katolikus tanintézetek többségében.

Példák sokasága bizonyítja, hogy a magyarországi iskoladráma széles körben és számos funkcióban alkalmazta a mitológiai elemeket, főként azért, hogy a képzeletet kitágítsa, a szellemi-morális horizontot kiszélesítse, s nem utolsósorban azért is, hogy eleget tegyen a mesterségbeli követelményeknek. A végső cél azonban az erkölcsi tökéletesedés volt, a *speculum vitae*, az élet tükrének felmutatása, melyben szembesülhetett önmagával a színjáték mindenkori nézője. Ezért a mitológiai keretből is lassan kiszorulnak a pusztán csak allegorizáló-moralizáló elemek, s a népi realitás egyre nagyobb súlytal teletpszik rá a tudós humanista tradícióra is. Ezeket tükrözik az érintett Bacchus-darabok is. Elvont fogalmak helyett valóságos követel már a műfaj, s különösen erős ez a tendencia azon tanintézetekben, melyek növendékei nem a felsőbb néposztályok köréből verbuválódtak (ilyenek pl. a ferencesek, minoriták, de itt említhető a pataki vagy a debreceni kollégium is). A mitológiai históriába problémamentesen beépülhettek az új tendenciák, hiszen a mítosztörténet profanitása legalizálta a komikum iránti igényt, s bár mesének álcázza magát, mégis rokon a mindenkori jelen valóságával, amennyiben örök emberi viszonyokat, érzelmeket, attitűdöket fejez ki, alakjai időtlenek, korra szabhatók, ugyanakkor mégis megőrzik az időtlenség látszatát.

IRODALOM

Balassa Iván

1990 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Budapest

Hopp Lajos

1997 A megújult iskoladráma-kutatás iránya. In: Barokk színház – barokk dráma. Szerk.: *Pintér Márta Zsuzsanna*. Debrecen, 15.

János István

1993 Thetis és Lyaeus. In: *Pintér Márta Zsuzsanna–Kilián István* (szerk.): Az iskolai színjáték és a népi dramatikusan hagyományok.

2000 Timon Sámuel epigrammái a tokaji borról. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 4. 483–488.

2001 A Bor és a Víz vetélkedése. Néprajzi Látóhatár 1–4. sz. 87–95. Budapest–Miskolc

Kilián István

1992 Minorita iskoladrámák. Budapest

2001 Csokonai boldog napjai. Miskolc

Staud Géza

1988 A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai I–III. Budapest

²³ *Kilián*, i. m. 127.

²⁴ Uo. 127–142

Szörényi László

1993 Hunok és jezsuiták. Budapest

Ujváry Zoltán

1975 *Varia folkloristica*. Írások a néphagyomány köréből. Debrecen

Varga Imre

é. n. Régi magyar költők tára 9. 715–720.

1989 Protestáns iskoladrámák. I. Budapest

1990 Pálos iskoladrámák. Budapest

Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna

2000 Történelem a színpadon. Budapest